

Kapitalist Batıda ve Geleneksel Osmanlı'da Matbaanın Yapısal Farklılıklar Temelinde İncelemesi

An Analysis of the Printing Press in the Capitalist West and the Traditional Ottoman Empire Based on Structural Differences

İbrahim Emre Günay^a

^a Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.
İbrahim Emre Günay
ORCID: 0000-0003-0657-8164

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 02.08.2025

Düzeltilme tarihi: 06.11.2025

Kabul tarihi: 20.12.2025

Anahtar Kelimeler:

Matbaa,
Osmanlı,
Müteferrika,
Kitap Kültürü,
Gazete Kültürü.

ÖZ

Matbaa, Batının kendi tarihselliği içinde ortaya çıkmış, kendine özgü yapısı doğrultusunda gelişmiştir. Sanayileşme sonrası burjuvanın önderlik ettiği kapitalist ekonomi anlayışı doğrultusunda matbaanın gerçekleştirilen dönüşümlerde doğrudan ya da dolaylı etkisi görülmektedir. Matbaa değişimlerin birinci üreticisi değildir. Matbaa birçok etkenin mevcudiyetinde ortaya çıkan dönüşümlerin hızlanmasında ve yayılmasında önemli rolü vardır. Ancak bu rolün etkileri kısa sürede değil, çok uzun sürede kendini göstermektedir ve bu bağlamda matbaa belirli bir dönemle sınırlanmamaktadır. Osmanlı'da ise matbaanın Batıda görülen gelişimi ve etkileri görülmemiştir. Çalışmanın amacı Osmanlı'da matbaanın Batıda görülen etkilerinin gerçekleşmemesinin ya da aynı şekilde gelişmemesinin bir olumsuzluk olarak kabul edilemeyeceğini göstermektir. Çalışma Osmanlı'da matbaanın etkisiz kalmasıyla ilgili öne sürülen Osmanlı yöneticilerinin yüzeysel değerlendirmeleri, halkın okuma yazma bilmemesi, burjuva sınıfının yokluğu ve toprak mülkiyeti gibi diğer nedenlerin Batının şablon, şema ve modelleri doğrultusunda değerlendirilmesine ve sonucunda Osmanlı'nın geri kalmış bir toplum olarak nitelendirilmesine karşı çıkmaktadır. Her toplum kendi tarihsel koşullarında ortaya çıkmış olan kendi yapısı içinde değerlendirilmelidir. Osmanlı'da matbaanın gelişimi Batının tarihselliği doğrultusunda değil, kendi tarihselliği içinde toplumsal, kültürel, ekonomik ve politik olarak incelenmelidir. Çalışmada önce matbaanın Batı toplumunda ve Osmanlı toplumunda gelişim süreci ele alınacaktır. Sonrasında Batı ve Osmanlı arasındaki yapısal farklar ortaya konarak matbaanın Batıda gösterdiği gelişim ile Osmanlı'da gösterdiği etkisizlik yapısal farklılıkların sonucu olarak ortaya konmaya çalışılacaktır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. İki farklı toplumsal ve ekonomik yapının aynı teknolojik yenilikle kurduğu ilişkilerin tarihsel bağlamı içinde karşılaştırarak değerlendirilmesi amaçlandığından araştırma karşılaştırmalı tarihsel yöntem çerçevesinde tasarlanmıştır. Araştırmada doküman analizi tekniği kullanılmıştır.

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 02.08.2025

Received in revised form: 06.11.2025

Accepted: 20.12.2025

Keywords:

Printing House,
Ottoman,
Muteferrika,
Book Culture
Newspaper Culture

ABSTRACT

The printing press emerged within the West's own historical context and developed according to its unique structure. The printing press's direct and indirect impact on the transformations that followed the capitalist economic understanding led by the bourgeoisie after industrialization is evident. The printing press is not the primary generator of these changes. The printing press plays a significant role in accelerating and spreading transformations that emerge in the presence of numerous factors. However, the effects of this role manifest themselves not in the short term, but over a very long period, and in this context, the printing press cannot be confined to a specific period. However, the Ottoman Empire did not experience the development and impact of printing seen in the West. The aim of this study is to demonstrate that the lack of the same impact of printing in the Ottoman Empire as in the West, or its failure to develop to the same extent, cannot be considered a negative. The study challenges the superficial assessments of Ottoman administrators, the public's illiteracy, and other reasons such as the absence of a bourgeois class and land ownership for the ineffectiveness of the printing press in the Ottoman Empire, which are often interpreted in terms of Western patterns, schemes, and models, and consequently characterizes the Ottoman Empire as a backward society. Every society should be evaluated within its own historical context. The development of the printing press in the Ottoman Empire should be examined not in terms of Western historical context, but rather within its own historical context, socially, culturally, economically, and politically. This study will first examine the development of the printing press in Western and Ottoman societies. Subsequently, the structural differences between the West and the Ottoman Empire will be explored, demonstrating that the development of the printing press in the West and its ineffectiveness in the

Ottoman Empire are the result of these structural differences. The study employed a qualitative research method. Because the relationship between two different social and economic structures and the same technological innovation will be compared and evaluated within their historical context, the research was designed within the framework of the comparative historical method. Document analysis was employed in the research

---

Atıf Bilgisi / Reference Information

Günay, İ. E. (2025). Kapitalist Batıda ve Geleneksel Osmanlı'da Matbaanın Yapısal Farklılıklar Temelinde İncelemesi. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)*, 11 (2), s. 75-88.

1. Giriş

Osmanlı bürokrasisi devletin içinde bulunduğu koşullardan çıkması için modernleşmeyi gerekli görmüştür. Savaşlarda sürekli toprak kaybı ve halkın içinde bulunduğu koşullar, daha kapsayıcı bir ifadeyle Osmanlı yöneticilerinin de İmparatorluğun sonuna yaklaştığını görmesi; modernleşmeyi zorunlu kılmıştır. Ancak özellikle Tanzimat döneminde modernleşme amacıyla Batı'dan alınan yenilikler yüzeysel kalmıştır. Osmanlı kendi tarihselliği içinde sahip olduğu anlayış çerçevesinde yenilikleri belirli alanlarda almaya çalışmıştır. Osmanlı pratik olarak kullanabileceği yenilikleri almıştır ve bu yenilikleri üretebilmek amacıyla kendi içinde yeni kurumlar kurmuştur ancak bu kurumlar Batıdaki gibi uzun süreçlerin sonunda belirli bir ekonomik ya da toplumsal anlayışın neden sonuç ilişkisi bağlamında gerçekleşmemiştir. Ayrıca bütünsellikten uzak bir yaklaşım içinde yeniliklerin bağlamsız ve parçalı bir şekilde alınması Osmanlı'nın sadece kendi yapısını bozmamıştır, Osmanlı'yı Batı'nın ekonomik sistemine de sömürge olarak bağlamıştır. Osmanlı'nın kısa sürede Batı'nın ekonomik alt yapısının üretkenliğinden bağımsız, üst yapısal sonuçları kendine eklememesi, aslında Osmanlı'nın kendi tarihselliği içinde Batı'nın uzun süreç gerektiren kapitalist ekonomi felsefesini göz ardı ettiğini göstermektedir. Matbaanın kullanıma başlandığı dönemde geleneksel Osmanlı toplumunda ne girişimcilik düşüncesi ne de iktisadi zihniyetin gerektirdiği bir eğitim anlayışı vardı. Batıdan yaklaşık 400 yıl gecikmeyle matbaanın alınması, Batı ile Osmanlı arasında önemli zihinsel ve düşünsel farklılıklara neden olmuştur. Bu farklılıklar 400 yılın sonunda Batının kapitalist ekonomik alt yapısının oluşumundaki düşünsellikte ve Osmanlı'nın Batının kapitalist ekonomisine üstyapısal olarak bağlanmasında görülmektedir. Osmanlı'nın XV. yüzyıldan itibaren kağıt ithal etmesi, Batı'daki fiyat düşüşü ile rekabet edemeyip tüm yerli kağıt imalathanelerinin kapanması ve devletin dışa bağımlı kalması ekonomik altyapı eksikliğinin somut kanıtlarıdır (Doğan, Çetin ve Patoğlu, 2020: 306).

Matbaa, Batının ilerlemesinde önemlidir ve değişimlerin merkezindedir ancak birinci üreticisi değildir. Matbaa kitle iletişim aracı olarak değişimlerin birbirleriyle ve değişimin kendi içindeki parçaları arasındaki bağlantılarda ve topluma yayılımında diğer bir deyişle değişimlerin yoğunlaşmasında ve içselleştirilmesinde teknolojik araç olarak merkezdedir. Batı modernleşirken, ilerleme adı altında meydana gelen değişimler insanların içselleştirmesi temelinde yavaş olurken, değişimler belirli bölgelerde ve değişik tonlarda sınırlı kalmaktaydı. Oysaki matbaa tüm önemli şehirlerde kurulmuştur ve birçok dilde kitaplar basılmıştır. Matbaa teknolojisinin gerektirdiği vasıflara uygun yeni meslekler ortaya çıkmıştır. Geleneksel beceriler ve sahip olunan belirli alanlardaki bilgi yeni alanlara doğru akmıştır. Seküler girişimciler yeni ticari ağlar geliştirmiş, pazarlar oluşturmuş ve kitaplarını tanıtarak pazarlamışlardır ve aslında beceri ve bilgiyi harekete geçirerek akışkanlık üretmişlerdir. 1500 yılında müstensihler çağı sonlanmış ve yerini matbaacıların çağı almıştır. Matbaa, zamanla metinlerin üretilme, dağıtımı ve tüketilme koşullarını yeniden üretmiştir ve köklü değişimlere neden olmuştur. Bu bağlamda matbaanın dönüştürücü etkisi yüzyılları

kapsamaktadır. Matbaanın etkisi çok hızlı ve yaygın bir şekilde kendisini göstermiştir ancak etkisinin yoğunluğu kendisini Aydınlanmanın gerçekleşmesinde ve Sanayileşme devriminin hazırlanmasında ve sonrasındaki yeni yapıya uygun insan zihniyet ve düşünselliğinde gösterecektir. Matbaa modern Batılı toplumları niteleyen ve kapitalist sistemde yerini almış diğer birçok yenilikten farklıdır çünkü bir döneme ait değildir ya da bir dönem ile sınırlandırılması mümkün görünmemektedir. Matbaa kısaca sui generis bir olay olarak kabul edilebilir (Eisenstein, 2025: 98).

Matbaanın yeniliği tam olarak yeni bir şey yapması değil, kitle iletişim aracı olarak var olanı çoğaltması ve erişimi geniş kitlelerce mümkün kılmasıdır. 16. yüzyılın batılı okuru önceki okurlardan daha farklıdır, artan kitap üretimi yeni tüketim yaklaşımlarını doğurmuştur. Örneğin 16. yüzyılda okur, o dönemin koşullarında önceki dönemlere göre çok sayıda farklı kitaplara ulaşabiliyor, entelektüel olarak kendini geliştirebiliyor ve düşünsel olarak kendini geliştirebilme şansına sahip oluyordu. Bu gelişimin devamında doğrudan ve dolaylı yeni sonuçları kendini 19. yüzyılın ikinci yarısındaki ve 20. yüzyılın ilk dönemindeki modern Batılı toplumların kapitalist ekonomisini üreten ve yeniden üreten zihniyeti ortaya çıkacaktır. Matbaanın 15. yüzyıldaki yayılımı ve kullanımı kısa sürede etkisini gösterse de esas sonuçları dört yüzyılın sonunda görülecektir.

Batı'da matbaanın kullanılmaya başlanmasından 1500 yılına kadar 250'den fazla yerde matbaa kurulmuştur. Bu matbaalar ortalama 27.000 baskı yapmışlardır. 100 milyon insanın yaşadığı tahmin edilen Avrupa'da yaklaşık 13 milyon kitap dolaşımında kalmıştır (Briggs ve Burke, 2011: 26). 16. yüzyılda Venedik, 17. yüzyılda Amsterdam, 18. yüzyılda Londra kitap ticaretinin en üst seviyede merkezleri olmuşlardır. Bu üç merkezin ortak özelliği matbaacılık sektörünün gelişmesi ve kitap basımının çok yüksek sayıda gerçekleşmesinin yanı sıra burjuva temelinde kapitalist ekonomi anlayışının da kendi dönemlerinde önemli birer temsilcisi olmalarıdır. 16. yüzyılda Venedik'te kitap endüstrisi kapitalist bir zümre tarafından kontrol edilmekteydi. 17. yüzyılda Amsterdam sanayi ve finansın merkeziydi. 18. yüzyılda yeni basım merkezi Londra olmuştur. Matbaacılık ve başta kitaplar olmak üzere gazete, dergi gibi neşriyatlar kapitalist sistemin bir parçası olarak gelişmektedir.

Osmanlı III. Ahmet döneminde matbaa kullanmaya başladığında, batıda Gutenberg'den beri 1,5 milyon kitaptan 1,4 milyar nüsha basılmıştı. 1711'de Londra'da gazete tirajı günde ortalama 6500'e, 1753'te ise 20 bine ulaşmıştır. Osmanlı'da Mütferrika'nın matbaası ise 1729-1742 yılları arasında 23 ciltlik 17 eseri toplam 12.000 nüsha basmıştır (Koloğlu, 2023: 16).

Batı'da matbaa önemli doğrudan ve dolaylı olarak değişimlere neden olmuştur. Akılcılık, mesleki uzmanlık, bilginin akışında süreklilik ve kesinlik, ulus olma bilinci, sekülerizm kapitalist alanda matbaanın etkilediği önemli sonuçlardan bazılarıdır. Osmanlı'da azınlıkların kurduğu ilk matbaadan 300 yıl, Mütferrika matbaasından 100 yıl geçmesine rağmen batıdakine benzer bir gelişme olmamıştır çünkü Osmanlı'da gelişimi sağlayacak ekonomik, toplumsal, kültürel ve politik bir yapı yoktur. Osmanlı ve Batı farklı tarihselliğin sonucunda farklı yapılara sahip toplumlardır.

19. yüzyılın başında Osmanlı devlet himayesinde gazeteciliğe henüz geçerken Batı, Fransız Devrimi'nin ertesinde gazete ve dergilerde özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ilkeleri temelinde burjuva ve emekçi arasındaki gerilimi tartışmaktaydı. Sanayi devrimiyle üretim yeni teknolojilerle biçim değiştirmiştir ve hız kazanmıştır. Bu gelişmenin sonucu kendini 20. yüzyılda somutlaşacak tüketim toplumunda gösterecektir. Bütün bunların yanında gazete, dergicilik ve kitap gibi yazılı basında nitelik değiştirmiştir. Yazılı basın hem iktidar üzerinde kamu adına etkiliydi hem de kapitalist sistemde yerini almaktaydı. 1836'da Paris'te çıkan toplam 59 gazetenin yıllık toplam tirajı 42 milyondur, Londra'daki 42 gazetenin toplam tirajı 39 milyondur. Gazeteler kitleselleşmişti ve dergiler de sanat ve meslek alanlarında uzmanlaşmıştı. Kitap yayınları da artmıştır. 1736-1836 yılları arasında yani yaklaşık yüz yıl içinde 1,8 milyon kitap 2-2,5 milyar adet basılmıştır (Koloğlu, 2023: 18).

2. Batı’da Matbaanın İşlevi

Teknoloji ve toplum arasındaki ilişki bağlamında, Avrupa’da 15. yüzyılda matbaa ile toplumsal dönüşüm arasındaki ilişki birçok konu üzerinden tartışılmaktadır. Akademik çalışmalara bakıldığında genel olarak, 15. yüzyıl ortaçağın sona erdiği ve erken modern dönemin başladığı bir ara dönem olarak kabul edildiği görülmektedir. Diğer taraftan bazı düşünürler için, 15. yüzyılın erken modern dönemin başlangıcı olarak kabul edilmesi için oldukça geç bir dönemdir. Bazı uzmanlar 12. yüzyılın başlangıç dönemi olarak kabul edilmesini savunurken, bazıları da 17. yüzyılı modern dönemin başlangıcı olarak görmektedir. Bu bağlamda düşünürler arasında dönemlerin başlangıç ve bitiş zamanları üzerinde kesin bir fikir birliği yoktur.

Çalışma, Batı toplumlarında matbaayı 15. yüzyılda ve sonrasında ortaya çıkan değişimlerde bir başlangıç noktası olarak incelemek yerine matbaanın modernleşme yolunda sağlanan değişimlerde diğer bir deyişle ilerleme ülküsündeki işlevi üzerinde duracaktır. Böylece Batılı kapitalist modern toplumlarda matbaanın etkisi temelinde zihinsel ve düşünsel dönüşüm ortaya konarken, aynı tarihsel koşullara sahip olmayan Doğulu geleneksel Osmanlı toplumunda matbaanın 19. yüzyılda kullanılmaya başlanmasının nedenleri ve etkisi diğer bir deyişle matbaanın gelişiminin Batıdan farklı bir yol izlemesi daha anlaşılır olabilecektir.

Batı’da matbaanın doğrudan ya da dolaylı olarak etkisinin olduğu önemli değişimlerden birincisi bireyselliğin gelişimidir. İlk matbaacılar bastıkları kitapların yazarlarının tanıtımı için çalışmışlar ve övgü dolu sözler kullanarak onların satışlarını dolayısıyla kendi kârlarını artırmayı amaçlamışlardır. Matbaa başlangıçta gücünü tanınmışlık ve bireysel başarı üzerinden geliştirmiştir. Eskiden Krallar, din adamları ve şövalyelerin hikâyeleri dolaşımdayken, başka insanların hikâyeleri de bu hikâyelere eklenmiştir. Bu hikâyeler hayatın farklı yüzlerini ortaya koyarken, okuyucuyu da yeni bir gerçeğin varlığından haberdar ediyordu (Bingöl, 2014: 64). 16. yüzyılda şövalyelerin kahramanlık hikâyelerini destansı bir şekilde anlatan romanlar matbaa kullanılarak çok sayıda çoğaltılmıştır (Febvre ve Martin, 2000: 231-232). Matbaanın sayesinde hukuk, tarih, seyahat kitapları ve şövalye kahramanlıklarını anlatan romanslar yanında yeni okur kitlelerine hitap eden roman gibi türler ortaya çıkmıştır. Matbaa ile yazarlara telif hakkı, bilim insanlarına patent hakkı tanınmıştır. Bunların önemi sistemle uyumlu, bireyselliğe doğru giden yolun başlangıcı olmasıdır. Matbaa ile baskı sayısının artması ve yaygınlaşması yayıncı ve yazarların kendilerine özgü tarzlar geliştirmelerini sağlamıştır (Atasoy, 2010: 824). Müstensih kültürüyle gelişmeyen kişilik kültürü matbaa sonrası gelişmeye başlamıştır. Biyografilerin çoğaltılması insanın bireyselleşmesini hızlandıran diğer bir gelişmedir. İnsanın bireysel yaşamı detaylandırılmakta ve başarı hikâyeleri toplumla paylaşılırken, insanın kendi hikâyesini oluşturması özendirilmekte ve farklı hayatlara karşı hayranlık uyandırılmaktadır. 15. yüzyıldan itibaren özgün baskı resim sanatı, resim çoğaltma tekniği olarak Avrupa’da kullanılmaya başlanmıştır (Ayan, 2007: 22-23). Baskı resimle duygu ve düşünceler kalıplar aracılığıyla kopyalanabilecek ve başka bir yüzeye aktarılabilir (Fırıncı, 2013: 128). Eisenstein matbaanın biyografik eserlerin üretimine olan katkısını Vasari’nin çok ciltli eserinin 1568’de ikinci baskısında yer alan benzer uğraşları olan 250 kişinin biyografilerini resimlerle eşleştirmesi üzerinden ifade eder. Mülakatlar, mektuplaşmalar ve saha araştırmaları çalışmayı önemli kılmaktadır. Hatta ilk sistematik araştırma olduğu da söylenebilir. İlk baskı yılı 1550 olan “lives” adlı yapıtın ikinci baskısı birincinin genişletilmiş halidir. Her biyografinin yanında bir gravür resmi vardır ve isimlerle yüzlerin eşleşmesine özen gösterilmiştir. 15. yüzyıldan önce yaşamış sanatçılar için tahmine dayalı portreler kullanılmıştır. İnsanların hayatlarını anlatan hikâyelerinin yanında resimlerinin kullanılması, o kişiyi ünlü yapmaktadır ve toplumdan ayırmaktadır. Sanatçı yaptığı duvar resmine kendi yüzünü koyabiliyordu ancak yazılı kayıt olmadığından sonraki kuşaklar için kaybolmaktaydı. Diğer yüz­süz sanatçıların arasında bir yere sahip olmaktaydı. Antik çağdan kalan yazarlar için de aynı şey geçerlidir. Yazarın yüzü sürekli kopyalamayla başka metinlere geçirilebiliyordu ancak yazarın yüzü değişiyor, bulanıklaşıyor ve zamanla başka bir yüze dönüyordu. Bu tür resimler sonraki yıllarda sahibiyile alakası olmayan birer simgeye dönüşüyordu. Rönesans başyapıtlarında görülen bireysellikte, matbaa yoluyla çoğaltılan sanat eserlerinin üreticilerinin yüz, isim ve hayat hikâyelerini koruyarak yansıtabilmeleri etkilidir. Matbaa sadece sanatçılar ve yazarlar tarafından isimlerini ve yüzlerini tanıtmak için değil bayındırlık işleri tasarımcıları tarafından da eserlerini daha bilinir kılmak için

kullanılmaya başlanmıştır. Ahşap baskılar, gravürler, el ilanları ve madalyonlar bayındırlık eserlerini daha görünür ve göz alıcı yapıyordu. Önemli bayındırlık işleri yayımlandığında, o eser bir anda insanların uğrak yerlerinden birine dönüşüyordu. Eserlerin sahipleri destansı övgülerle anlatılıyordu (Eisenstein, 2025: 112-113). Bu övgüler sahibinin daha mükemmel eserler vermesi için motivasyon sağlarken, insan yaptığı eserlerle, ürettiği ürünlerle gurur duyarken aslında kendisiyle gurur duymuştur ve kendini diğerlerinden farklı hissetmiştir. Sistemi üretecek, özne konumuna geçecek, inşacı insan kendini keşfetmekteydi.

Matbaanın etkisi olduğu önemli değişimlerden ikincisi meslekleri dönüştürmesi olmuştur. Matbaa el işi ile zihin işi arasındaki uçurumu en aza indirmiştir. Böylelikle mesleki dönüşümler gerçekleşmiştir. Kuram ile uygulama arasındaki etkileşim matbaa üzerinden açıklanabilmektedir. Ortaçağda elle yapılan işler ile düşünce temelinde ortaya konan işler arasında bir bağ yoktu. Zanaatkarların icatları sınırlı bir ortamda kendini gösterirdi. Bu icatların çoğu entelektüellerce bilinmezdi (Eisenstein, 2025: 117). Matbaa sayesinde bilim cemiyetleri kurulmuştur, sanatçılar ve yazarlar bilinir hale gelmişlerdir, veri toplama biçimi değişmiştir ve bilimsel farklı disiplinler önemli ölçüde gelişmiştir. Yeni bir insan zihniyeti ve düşünselliğinin doğumunun başlangıcı gerçekleşmiştir. Halk, matbaa aracılığıyla bilim dallarından haberi olmuş ve takip etmeye başlamışlardır. İlk girişimciler, zanaatlarla ilgili basılacak metinlerde yazılı ve sözlü notları birleştirerek derlemişlerdir ve sonucunda bunları okumaya ihtiyaç hissedecek bir okur havuzu oluşturmuşlardır. Bu popüler bilim kitapları, halk arasında Latince bilmeyen ama kendi dilinde okuryazar olan meslek sahiplerine hitap etmekteydi. İşçiler, esnaflar ve tacirler gibi farklı alanlardan meslek grupları bu kitapları satın alarak okuyabiliyor ve mesleki olarak yeni bilgilere derlenmiş ve düzenli bir şekilde ulaşabiliyorlardı (Conner, 2013: 307-308). 16. yüzyılın ikinci yarısında, sıradan bir avukatın, eczacının ya da bir berberin özel kitaplığı olmaması çok nadir bir durumdu (Febvre ve Martin, 2000: 215).

Üçüncü değişim yerel dillerin güçlenmesi ve bunun kilise üzerindeki etkisinde görülmektedir. Reform hareketiyle basılı kitaplarda yerel diller Latincenin yerini almıştır. Matbaanın başlangıç döneminde, Kilise temsilcileri toplum içinde en yoğun okuryazarlık oranına sahipti ve onların ihtiyaçları doğrultusunda 16. yüzyıldan önce basılmış kitapların %77'si Latinceydi ve %45'nin içerikleri dini konulardan oluşmaktaydı ancak bu durum zamanla değişmiştir (Febvre ve Martin, 2000: 235-236). Yerel dillerin kutsal kitapların o dile çevrilmesiyle güçlenmesi matbaanın sonucudur. Ulusal diller güçlenmiş ve oluşan farklı dillerdeki edebiyat yeni düşünsellikleri üretmiştir (Güngör, 2016: 183). Yerel dillerde yapılan çeviriler yeni bariyerler oluştururken, bu bariyerler kilisenin evrensel kardeşlik anlayışını bölmüştür (Eisenstein, 2025: 137). Matbaanın kilise etkisi üzerindeki etkisi Lutherci bölünmeyi getirmiştir ancak Luther öncesinde kilise matbaanın etkilerini yaşamaktaydı. Matbaa kilise tarafından kendi gücünü pekiştirmek amacıyla kullanılmıştır. Matbaanın dini metinler üzerinde de etkisi olmuştur. İlk kez ibadet tek tipleşmiştir, el yazması ayin metinleri bölgesel farklılıklar göstermekteydi. Matbaa sayesinde metinler çoğaltılıp, standart içerikler şeklinde diğer bölgelerdeki kiliselere dağıtılmıştır ve ayinler arasında bütünlük sağlanmıştır. Tek tip metinli ve bölüm başlıklı matbu baskılar sayesinde Roma kilisesinin ibadet şekli de daha somut hale gelmiştir. Matbaa tek tipliliğin geçerliliğini mümkün kılmaktaydı. Diğer taraftan papazlara yönelik hazırlanan kitaplarda günahların sınıflandırmaları, ceza ve af listeleri kilisenin düşüncelerindeki çelişkileri de göstermekte ve eleştiri konusu yapılmaktaydı. İsa'nın öğretilerinin basitliği ve kilisenin karmaşık doktrinleri arasında mutsuzluk ve yeni çelişkiler üretmekteydi. Vaaz literatürü üzerinde daha fazla otorite kurulmuştur, kürsü hitabetleri kesin kurallara bağlanmıştır. Vaazların basılmasıyla önemli din adamları kendi seslerini basılı kitaplar üzerinden duyurmaya başlamıştır. Din adamların kitapları okumaya daha fazla ihtiyacı vardı. Matbaa kilise tarafından coşkuyla karşılanmıştır (Eisenstein, 2025: 133). Kilisenin matbaayı coşkuyla karşılaması aslında kendi içinde bir paradoks barındırmaktaydı çünkü matbaa aynı zamanda kilisenin otoritesini de bölmüştür. Hristiyanlığın kendi içindeki uyumu ve sonrasında görülen din savaşlarında da matbaanın etkisi önemlidir. Bu bağlamda Roma kilisesi seküler insanların okuyacakları kitaplara sınırlamalar getirmiştir. Index ve Imprimatur gibi yeni izin araçları geliştirerek kitap akışını kontrol etmek istemiştir. Önceden kendi gücünü pekiştirmesi nedeniyle matbaayı onaylayan kilise, artık matbaayı gücünü tehdit eden bir teknoloji olarak görmüştür.

Matbaa hiçbir kiliseye ve devlete bağlı olmayan bağımsız matbaacıların çabalarıyla önemli bir haline gelmiştir. Ancak Matbaanın gücü erken modern dönem kapitalistlerin çıkarlarıyla bağlantılıydı. Matbaa kapitalist girişimci eylemlerde aktif bir rol oynuyordu. Heterodoks iş adamları, uzak bölgeleri birbirine bağlayan dağıtım ağları ve yeni birlikler matbaa sektörünün sınırlarını genişletmiştir. Matbaa farklı inançlardan ve milletlerden insanların toplumsal gruplaşmalarını sağlıyordu. Bu durumun en önemli kısmı; farklılıkların benimsenmesidir. Matbaa ortaya çıkmasında temel bir işleve sahip olduğu hoşgörü üzerine kurulu yeni değerler sisteminin yayılmasını da sağlamaktaydı. Yeni değerler sistemi oluşurken diğer taraftan dini inanç ile ekonomik çıkarlarında birbirleriyle örtüşebileceği düşüncesi oluşuyordu. Bütün bu düşünceler o dönemin koşullarında çok yeniydi. Tüccar yayıncı kitaplardan ve entelektüel eğilimlerden anlamak zorundaydı. Ayrıca birçok dil bilmeli, satıştan anlamalı, farklı metinleri değerlendirebilmeye yatkın olmalı, yeni harita ve takvimlerin yanında eski obje ve yazıtlar hakkında bilgi sahibi olmalıydı. Bu derinlik tüccar yayıncıya geniş tabanlı liberal bir eğitim sağlıyordu (Eisenstein, 2025: 149-151). Bu eğitim ise farklı insanları bir araya getirerek farklı dünyalar arasında yeni köprülerin kurulmasını sağlıyordu.

Matbaanın etkilediği dördüncü alan ise rasyonelleşme yolunda kesinlik üzerindeki etkisidir. Müstensih haritaları ve Antik çağ coğrafi risalelerinin matbaa yoluyla çoğaltılması Batının ilerlemesinde önemlidir. Kuşaklar boyunca birikmiş raporların, gemi seyir defterlerinin, haritaların sağladığı bilgilere ulaşılması gereklidir ve bu bilgilerin özümsemesi için tek tip bir sisteme ihtiyaç vardır. Dünyayla ilgili tek tip bir resmin ortaya konulabilmesi için bütün bu birbirlerinden farklı imgelerin bir araya getirilmesi, kıyaslanması ve karşılaştırılması için yeter miktarda çoğaltılması gerekmektedir. İşte matbaa bu işlevi görmüştür. İnsanın bilinçlenmesi rasyonel olmanın en temel koşuludur. 16. yüzyılda ortaya çıkacak olan farklılaşmada diğer bir deyişle rasyonelleşmede matbaa bilinci biçimlendirmesi nedeniyle en önemli ön koşuldur. Bu durumda modern uzamsal ve zamansal bağlamda rasyonelleşme ve matbaa yakından ilişkilidir. Ortaçağ insanın ufkunun modern dönemde kapitalist sistemle uyumlu bir şekilde genişlemesinde matbaanın etkisi açıktır ancak burada altı çizilmesi gereken husus matbaanın kullanımıyla veri toplama yönteminin değişmesidir. Matbaa gözle görülebilen şeyleri değiştirmiştir (Eisenstein, 2025: 109). Basılı kitapların düzenlenişinde el yazmalarından farklı olarak görsel öğeler önemli bir gelişmedir. Çizelgeler, tablolar, listeler, şemalar kulağa değil göze hitap eden unsurlardır. Liste ve çizelgeler sadece yazının değil, matbaanın da içselleştirilmesinin önemli bir sonucudur (Ong, 2014: 121). Matbaanın çoğaltma işlevi sayesinde bilim insanları için hesaplama ve çapraz karşılaştırma yapabilmek kolaylaşmıştır. Antik İskenderiyelilerin erişebildiği kaynaklar el yazmasından matbaaya geçişten sonra sunulan kaynaklar kadar zengin olmamıştır. Bilgi akışı yeniden düzenlenmektedir. Matbaa bilgiye ulaşımı kolaylaştırmıştır. Ekinoks presesyonuyla ilgilenen herkes için İskenderiyelilerden ve Araplardan gelen veriler son derece önemliydi. Başarılı takvim reformunu gerçekleştirmek için bilinmesi gereken uzun vadeli döngü, yüzyıllar boyunca yapılan bir dizi gözlemin sıraya dizilmesini gerektirmekteydi. Matbaa sayesinde diğer bir deyişle matbaanın derleme, yeniden üretme ve çoğaltma gibi işlevlerinin sonucunda gökyüzünün gözlemlenmesine dayalı malzemelerde artış sağlanmış, tek bir gökyüzü olayını inceleyen birçok bilim insanı ortaya çıkmıştır. Kayıt altına alınan bilgilerin ışığında yıldız hareketlerinin incelenmesi daha kesinlik içermiştir. Elle yapılan çoğaltmalar tekrar edildikçe değişimlerin olması da kaçınılmazdı ve gelişmeyi engelliyordu. Ama matbu haritalar hataların fark edilmesine, düzeltilmesine ve haritacılığın gelişmesini sağlıyordu. Aktarma işinin değişimi bu tür bir farklılık yaratmaktaydı. Farklı bilim alanlarında veri havuzları oluştu. Kozmolojik spekülasyonları tahrik eden kümülatif bilişsel ilerleme yeni bilgi kavramlarına yol açtı (Eisenstein, 2025: 218). Araştırma süreci eskiden tek kitap temelinde ve belirli sınırlar dâhilinde yürütülürken, artık açık uçlu bir sürece dönüştü. Matbaa çok çeşitli bilgi ve yeteneklere sahip insanları bir araya getirdi, bunlar arasında bir iletişim ağı kurulmasına neden oldu böylece düşünsel temelde sınırlar genişledi. Düşünmek için yeni alanlar açılıyordu, zihinsel enerjinin daha verimli kullanılmasını sağlıyordu. Matbaanın ürettiği değişiklikler, zihinsel faaliyetler ile teoloji, hukuk ve tıp alanlarında mesleklerini icra edenler üzerinde etkili oldu. Mesleklerin değişimi aniden hız kazanmıştır. Usta çırak ilişkisinde değişim yaşanmış ve çoğalan metinler ustanın otoritesinin yerini almıştır. Öğrenci sessiz metinlerden kendilerini geliştirebilecek ve geleneksel otoritenin dışına çıkabilecektir. Matbaanın gelişimine ve kitap basımının sayısının artmasına paralel olarak noktalama işaretleri de çoğalmıştır ve standartlaşmıştır, noktalama işaretleri sessiz okumanın sesli okuma karşısında

giderek yerini daha kalıcı bir duruma getirmiştir. (İskender, 2014: 558). Matbaa ölçüm yöntemlerini, gözlem kayıtlarını ve veri toplama tekniklerini etkiliyordu. Çoğaltılan ve yayılan metinler okuyucusunun ufkunu genişletiyordu. 15. ve 16. yüzyıllarda özel ve kamuya ait kütüphaneler gelişerek büyümüşlerdir. Fransa, İspanya ve İtalya’da devletin desteğinde kütüphaneler kurulmuştur. Roma’da, Venedik’te, İngiltere’nin farklı yerlerindeki üniversitelerin kütüphaneleri güçlenmiştir (Labarre, 2012: 96). Kitapçılarda artan kitap satışlarıyla büyümüşlerdir. 1522 yılında Jean Janot’nun dükkânında ortalama 50 bin eser mevcutken 1528 yılında Royer’in 102,285 dua kitabı, 1545 yılında Guillaume Godard’ın aynı türden 271,939 kitabı mevcuttu (Febvre ve Martin, 2000: 215).

Matbaanın en önemli sonucu diğer bir deyişle sistemle uyumlu insanın üretilmesinde gerekli olan zihinsel ve düşünsellikteki en belirleyici etkisi hayatın sekülerleşmesindeki oynadığı rolde görülmektedir. 17. yüzyılda doğanın dilinin sadeleşmesi, haritaların tek tipleşmesi, veri havuzlarının oryaya çıkması ve bunların yayılması bilim insanlarının veri analizi yapmak için geniş toplantılar yapmalarını sağlamıştır (Grafton, 2004: 186). Bu çalışmalar gelenekselliğin dışında bir alanda fikir birliği oluşmasını gerçekleştirmiştir. Matbaa kullanımıyla şekil ve şemalar yayılmıştır ve bu yayılımla bilgi toplumu içindeki iletişim de değişmiştir aynı zamanda bu değişimin getirdiği sonuçlar aslında doğanın kanunlarıyla yeryüzü cennetini oluşturma yolunda güveni de artırmıştır. 16. ve 17. yüzyıl boyunca matbaacılar gündelik, resmî veya eğitsel okumaya yönelik ürünler basmışlardır. Halkın taleplerini de dikkate alan matbaacılar özellikle seküler okurların hukuk kitaplarına yönelik ilgilerini karşılamaya çalışmışlardır (Febvre ve Martin, 2000: 230). Matbaa, sözden imgeye doğru giderken, tercüme sorunlarını azaltmıştır, dilsel bölünmeleri aşmıştır, akademideki dersler ile zanaatkârın ürünleri arasındaki mesafenin kapanmasına yardımcı olmuştur. Ancak matbaa Hristiyan dünyasını da parçalamıştır. Seküler dünya Tanrının kelamına karşı oluşan güvensizlikte ve kilise ise Tanrının buyruklarının kesinliği üzerinde matbaadan iki karşıt kutup olarak yararlanmışlardır. Matbaanın en önemli özelliği mevcut süreklilik ve değişim örüntülerinde çok temel değişiklikler yapmasıdır. Matbaa, Batılı Hristiyanlarının İncil’e ve doğaya bakışlarını değiştirmiştir, Tanrının kelimelerini daha çeşitli biçimlerde ve eserinin de daha tek tip görünmesini sağlamıştır (Eisenstein, 2025: 231). İncil’in yerel dillerde basılması, üniversitelerin etkisinin artırması ve orta sınıfın güçlenmesi insanların din adamlarına karşı duruşunu değiştirmiştir. Fischer (2004: 244-245).

Matbaanın dolaylı ve doğrudan etkisinin olduğu birçok dönüşümden bazıları yukarıda ifade edilmiştir. Bu dönüşümler sistemle uyumlu ve sistemin çıkarları doğrultusunda gelişen dönüşümlerdir. Osmanlının aksine sistem ve matbaa arasında birbirini tamamlayan bir etkileşim söz konusudur. Matbaa sistemin hem öznesi hem de nesnesi konumunda önemli bir role sahiptir.

3. Osmanlı’da Matbaanın İşlevi

İlk matbaa İstanbul’da 1727’de İbrahim Müteferrika ve Yirmisekiz Mehmet Çelebi tarafından, Sadrazam Damat İbrahim Paşa’nın çalışmalarıyla, III. Ahmet zamanında kurulmuştur (Oral, 1967: 48). Basılan İlk eser 1729’da “Vankulu Lügatı”dır (Yurdaydın, 1997: 302). Kâtip Çelebi’ye ait olan “Cihannüma” ise 1732’de ikinci basılan eserdir. Osmanlı’da matbaanın kullanımı ve Osmanlı’nın yapısal sınırlılığında yayılımı kişilerin gayretlerine bağlı kalmıştır. Osmanlı’da matbaa Müteferrika’dan sonra kesintiye uğramıştır. Kendisinin ölümünden sonra Rumeli kadılarından İbrahim Efendi ve Anadolu kadılarından Ahmet Efendi matbaacılığı devam ettirmek istemişler ancak izin almaları uzun bir süre gerektirmiştir. Vankulu Lügatı’nın 2. baskısı ise 1756 yılında gerçekleşmiştir (Sabev, 2024: 349). Bu tarihten sonra da matbaa kendini geliştirme şansı bulamamıştır. İbrahim Müteferrika’nın vefatı matbaanın duraklama dönemine girmesine neden olmuştur. Kadı İbrahim Efendi’nin de ölümü matbaacılığın ikinci kez duraklama dönemine girmesine yol açmıştır (Toderini, 1990: 108-111). Toderini, d’Ohsson ve Mehmet Süreyya Osmanlı matbaalarının kurucularının gayretleriyle sınırlı olduklarını düşünmüşlerdir. A.R. Gibb ve Bowen ilk Osmanlı matbaasını tek kişilik bir gösteriye benzetmişlerdir (Sabev, 2024: 377).

Matbaanın Osmanlı'da gayri-Müslimler tarafından 1727'den daha önce kurulduğu ve dini kitaplar basıldığı bilinmektedir. İlk defa 1493'de İspanya'dan göç eden Yahudilerden biri olan hahambaşı Gerson tarafından İstanbul'da kurulan matbaada 1494'te bir Tevrat ve tefsiri basılmıştır (Galanti, 1947: 17). Ayrıca Gerson'un oğlunun da Selanik'te bir matbaa kurduğu bilinmektedir. İstanbul ve Selanik'te İbranice, Yunanca ve Latince kitaplar basılmıştır (Ersoy, 1959: 19). Ermenilerin 1567'de, Rumların ise 1627'de İstanbul'da matbaa kurdukları bilinmektedir ve çoğunluğu dinî konuları içeren kitaplar basmışlardır (Oral, 1967: 43-43, Ulusoy, 2021: 72, Ertuğ, 1970: 90-91)

15. yüzyılda Gutenberg tarafından Avrupa'da kullanılan matbaa aslında çok daha önceden Asya'da kullanılmaktaydı. MS 2. yüzyılda Çinliler taş ve tahta kalıplara kazınan metinlerin baskısını gerçekleştirebilmekteydi. Kore, Uygur ve Japonlar da bu kalıpları kullanmışlardır. Çin'de matbaa devlet kademelerinde iletişim sağlanması için bir tür haber bülteni olarak düşünülebilecek haber yapraklarının basımı için kullanılmıştır. Doğu ile batı toplumlarında matbaanın işlevi kendi tarihsellikleri içinde mevcut farklı yapılarının gerektirdiği şekilde farklı algılanmış ve kullanılmıştır. Doğu toplumlarının hemen hemen hepsinde, çalışmanın konusu sınırlılığında Osmanlı İmparatorluğunda, yönetsel kararlar yönetici sınıf tarafından alınır. Gündelik yaşamın akışında yaşamlarını devam ettirmeye çalışan köylülerin bilgilendirilmesine de gerek duyulmuyordu. Örneğin; Osmanlı'da Batı'dan farklı olarak ürünlerin fiyatları narh sistemiyle belirlenirdi. Belirleyici olan pazar koşulları henüz oluşmamıştı ve pazar belirleyici olmayınca spekülasyonda olmuyordu. Osmanlı'nın geleneksel yapısında merkezi devlet her zaman güçlüdür ve tüm alanlarda tek hâkimdir. Halkında bilinçlendirilmesi için bir neden ya da amaç yoktur. Osmanlı'da gazetelerin Batı ile karşılaştırıldığında gazetelerin çok geç basıldığı görülecektir çünkü halkın içinde bulunduğu koşullarda gazetelerin basılması için bir neden yoktur. Osmanlı matbaa kullanarak ilk kitabı 1729'da basmış ve 1756'da bu kitabın ikinci baskısını basmıştır. Baysal'ın da ifade ettiği gibi Osmanlı'da 1746-82 tarihleri, henüz kurulmuş matbaanın duraklama dönemini ifade ederken, bu dönemde İbrahim Müteferrika'nın ülkesi olan Macaristan'da sadece aristokrasi değil köy halkı bile klasik yazar ve şairlerin eserlerini okuyabiliyorlardı (Sabev, 2024: 371).

17. yüzyılda yaşamış olan iki Osmanlı düşünürü Peçevi İbrahim Efendi ve Kâtip Çelebi eserlerinde matbaayı bir teknoloji olarak ele almışlardır ve kullanımını Osmanlı'nın gelenekselliği içinde garip bulmuşlardır ve anlamlandıramamışlardır (Sabev, 2024: 374). Osmanlı 18. yüzyılın başında matbaanın önemini görebilmiştir. 1719'da Paris'e giden Çelebi Mehmet, matbaanın Avrupa'nın ilerlemesindeki önemli bir etken olduğunu görmüştür. Çelebi Mehmet'in oğlu Sait Efendi ve İbrahim Müteferrika Efendi matbaanın sonuçlarını anlatan bir rapor hazırlamışlardır ve rapor Damat İbrahim Paşa tarafından sultana sunulmuştur. Osmanlı'da hattatlar işlerini kaybedecekleri gerekçesiyle direnç göstermişlerdir. Ulema ise dini kitapların matbaa kullanılarak çoğaltılmasına karşı çıkmıştır (Koloğlu, 2023: 15). İlk Osmanlı baskıları satın alanlar üst seviyedeki bürokrasi kesimleri ve ilmiye mensuplarıydı. Önemli sayıda ulemanın matbaa yoluyla çoğaltılmış kitapları satın aldıkları bilinmektedir. Bu durum ulemanın genel olarak matbaaya karşı olmadığını da göstermesi açısından önemlidir. Osmanlı'da matbaaya temkinli yaklaşılmıştır, özellikle dini konular içeren eserlerin basımından kaçınılmıştır (Kabacalı, 2000: 9). Sultanın hattatlara belirli garantiler vermesi ve Şeyhülislam Abdullah Efendi'nin matbaanın şeriata aykırı olmadığını belirten fetvası matbaanın kurulmasındaki engelleri kaldırmıştır. Osmanlı bürokrasisi 5 Temmuz 1727'de kitap basımına izin vermiştir ve baskıların kontrolü içinde bir sansür ekibi kurulmuştur. İlk basılan kitap Arapça-Türkçe bir sözlüktür. İlk 30 yıllık süreçte fazla kitap basılmadığı görülmektedir. 1729 yılı Müteferrika tarafından ilk kitabın basıldığı tarihtir. Bu dönemde basılan kitapların hepsi bilimsel kitap olup, 10 tanesi tarih kitabıdır (Baysal, 1968: 58-59). 1756'da ise 25 ciltten oluşan 18 eser toplam 16.500 adet basılmıştır (Yalman, 2020: 12-13). Matbaanın kullanımıyla görülen ilk gelişmelerden biri tercüme odasının kurulmasıdır. Önemli Avrupa gazeteleri ve Avrupa'da basılan önemli kitaplar tercüme edilmeye başlanmıştır.

Osmanlı'da, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar toplum içinde kitle iletişim araçları olarak yazılı basın türlerinin kullanımını yapısal nedenlerden dolayı göremeyiz. Toplumsal düşünce gelenekler doğrultusunda, İslami temelde üretilmekteydi. Halk camiler, Mevlevihaneler, dergâhlar, kervansaraylar ve çarşı ortamlarında bir araya gelerek birbirleriyle iletişim kurarlardı. Halk tarımla geçimini sağlayan köylülerden

oluşmaktaydı ve okuma yazmaları yoktu. Yerel hayatın üretilmesi sözlü iletişim tarafından sağlanmaktaydı. Devletin gerekli gördüğü ölüm, afet ve bayram gibi özel konularda halk tellal tarafından bilgilendirilirken, gayri-Müslimler de cemaat liderleri tarafından bilgilendirilirdi. Cami, kilise ya da havra gibi kutsal mekânlarda görevli din adamları iletişimi sağlayan önemli kişilerdi.

Osmanlı'da hattatlar tarafından yazılan süslü ve ciltli, estetik bir değere sahip olan el yazması kitaplar çok pahalıydı ve bir statü göstergesiydi (Pektaş, 2015: 7). Halkın bu kitapları alabilmesi için ne okuma yazması ne de parası vardı (Sabev, 2024: 56). Üst düzey bürokrasi ve ulemanın bir kısmı bu kitaplara ulaşabilmekteydi ancak bu kitaplar dini kitaplardı. Bu nedenden dolayı matbaa kitap basımında zorluk yaşıyordu çünkü dini kitaplar dışında ilgi gösterilen bir kitap türü yoktu. Bu bağlamda bir taraftan kitap kültürü oluşmuyor ve toplumda yayılamıyordu, diğer taraftan matbaacılık bir meslek konumuna dönüşemiyordu. Halk arasında hayatın devam ettirilmesinde okuryazar olmamak o günkü koşullarda sorun teşkil etmiyordu. İnsanların okuma yazma bilmemesi bir şey kaybettirmediği gibi bilmesi de bir şey kazandırmıyordu. Devlet bürokrasisinde çalışanların dışında halkın okuma yazma öğrenmesine ihtiyaç yoktu. Halkın devlet anlayışı da belirleyiciydi. Kutsal devlet anlayışı temelinde eleştiri getirmekten ve sorgulamadan uzak bir zihinsel yapının varlığı, ekonomik, toplumsal, kültürel ve politik alanlarla ilgili bilgiye de ihtiyaç duymamaktaydı. Bu durum Osmanlı'nın mevcudiyetini borçlu olduğu, kendine özgü geleneksel yapısının bir sonucudur. Devlet dinsel alana yaptığı katkılarıyla kutsanmıştır, devlet dinin varlığının koşulu olarak addedilmiştir. Osmanlı düşüncesinde devlet ve toplumsal yaşamında din önemini her zaman korumuştur.

Kitap kültürünün yok denecek kadar az olması, gazete kültürünün oluşmasını da etkilemiştir. Osmanlı'da Batı'nın yaşadığı yaklaşık 400 yıllık kitap kültürü yaşanmadan gazete kültürüne geçilmiştir. 400 yıllık süreç Osmanlı ile Batı arasındaki zihinsel ve düşünsel farklılığı üretmesi nedeniyle önemlidir. Gazete kültürü kitleye hitap eder ve gündelik bilgileri verir, kitap kültürü ise ileri düzeyde uzmanlaşmış kadroları yetiştirir (Koloğlu, 2023: 24). Batı'da oluşan gazete kültürünün arkasında, araştırmaya ve analiz etmeye dayalı muhakemeyi üreten kitap kültürü vardır. Osmanlı'da gazete kültürü kitap kültürüne baskındır ancak Osmanlı'da gazete satın alıp okuyacak kişi sayısının da son derece az olduğu unutulmamalıdır. Batı, Aydınlanma dönemini yaşamış, sanayileşmesini tamamlamış ve bu süreçlerin sonuçlarını yaşamaktayken, Osmanlı'da 1859'da ilk roman çevirileri gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde dokuz matbaa faaliyet göstermiştir (İskit, 1939: 9). Basılan kitap sayısı ortalama 42'dir (Sabev, 2024: 364). 19. yüzyılın ikinci yarısında yayın hayatı çeşitlenmeye başlamıştır. Dini, askeri kitapların yanı sıra roman, hikâye gibi öğretici kitaplarda basılmaya başlanmıştır. Kuranın ilk Osmanlı taşbaskısı 1871'de yapılmıştır. 1874'de dini kitapların basımı serbest bırakılmıştır (Sabev, 2024: 367). Seyahatnameler, coğrafya kitapları ve yabancı dil kitapları da basılmıştır. Buradaki asıl mesele halkın bu çevirileri okumaya ve yazılan modern metinleri anlamaya hazır olmamasıdır. Bütün bu gelişmeler devlet tarafından gerçekleştirildiği için, diğer bir deyişle kaynağını halktan almadığı için yüzeysel kalmaktaydı ve bir değişime neden olmamaktaydı. Halkın hazırlanması konusu ise Osmanlı ile Batı arasındaki yapısal farklılık içinde anlamlandırılmalıdır. Batının Rönesans ve Reform süreçlerini deneyimlediği, Aydınlanmayı yaşadığı ve sanayi devrimini gerçekleştirdiği unutulmamalıdır.

Osmanlı'da batıyla karşılaştırıldığında ne kitap kültürü ne de gazete kültürü gelişmiştir. Geçimini topraktan sağlayan ve kendi bölgelerinde izole olmuş halkın kendi dışındaki gelişmelerden haberdar olmasını gerektirecek bir ekonomi temelli koşullar da oluşmamıştır. Yani gündelik yaşamın üretilmesi için belirli bir eğitime ve bilgiye ihtiyaç yoktur ve bu bağlamda matbaa gibi yeni bir teknolojiye ve onun ürünleri olan kitap ve gazeteye de ihtiyaç duyulmamıştır.

Osmanlı matbaayı 18. yüzyılın başında resmi olarak kullanmaya başlamıştır ancak Matbaanın Batı'da geçirdiği gelişim süreci diğer bir deyişle matbaanın dolaylı ve doğrudan etkisinde toplumsal, ekonomik, kültürel ve politik alanlarda ürettiği değişimler ve bu değişimlerle ilintili olarak ortaya çıkan düşünsel ve zihinsel gelişim süreci Osmanlı'da görülmemiştir.

Osmanlı matbaayı tepeden inme bir şekilde, devlet desteğiyle, propaganda amaçlı ilk kez kullanmaya başlamıştır (Nuhoğlu, 1999: 223). Osmanlı matbaasının gelişmesinde 2. Mahmut'un 1821'de Yunan ayaklanması karşısında matbaayı bir propaganda aracı olarak kullanmasının önemli rolü vardır. Osmanlı'da matbaa, başlangıcında ne kapitalist bir yaklaşımla ne de entelektüel bir yaklaşım temelinde değerlendirilmiştir. Her şeyden önce aşağıdan yukarıya doğru halktan ya da tabandan gelen bir talep olmamıştır. Matbaa yukarıdan devlet tarafından getirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında bile, kâğıt kıtlığı yaşanırken, Matbaa-i Amire'den kâğıt talep edenlerin öncelikle devlet daireleri (Harbiye, Maliye, Bahriye vb.) olması, talebin yukarıdan geldiğini göstermektedir (Doğan ve diğerleri, 2020: 307). Osmanlı içerde azınlıkların çıkardığı gazetelerin varlığı ve Balkan topraklarında görülen ayaklanmaların Avrupa basınında taraflı olarak haberleştirilmesi nedeniyle sınırlarının dışında ve içinde kendi propagandasını yapmak için gazete çıkartmıştır. Osmanlı'da matbaanın ve yazılı basının gelişimi son derece yavaş olmuştur. Halkın matbaa yoluyla kitap kültürü edinme süreci yaşamadan gazete kültürüyle tanıştırmak istenmesi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Halk henüz okuma yazma bilmiyordu ve okuduklarını anlayacak düşünsel bir potansiyelden uzaktı. Avrupa'da görülen gelişim, toplumun tabanından gelmiştir. Ekonomik ve politik yapının doğurduğu ihtiyaçların sonucudur. Matbaa ve yazılı basının başlangıçtaki başarısızlığının diğer nedeni basılan gazetelerin amacının iktidarı halk adına denetlemek ya da eleştirmek yerine devletin politikalarının haklılığını içerde ve dışarda insanlara anlatmaktır. Osmanlı'da gazeteler önce devlet tarafından çıkarılmıştır sonrasında Yeni Osmanlılar olarak bilinen Tanzimat dönemindeki politikalara eleştirel yaklaşan bir grup Osmanlı aydını tarafından kısmen bağımsız özel gazeteler çıkarılmıştır ancak bu gazetelerin okuyanların sayısı Batı ile karşılaştırıldığında çok düşüktür. Gazetelerin belirli alıcıları büyük şehirlerde devlet kademesinde çalışan üst düzey memurlardır. Halkta kitap okumaya yönelik bir ilgi olmamıştır. Matbaa kuruluşundan 100 sene sonra bile halkın gündeminde olmamıştır (Koloğlu, 1987: 107). Ama halkın kitaba ilgi duyması için önce okuma yazma öğrenmesi, okuma yazma öğrenmeyi de zorlayacak belirli koşulların da varlığı gerekliydi. Batıda kendiliğindenmiş gibi görünen bu süreç, kapitalist ekonomi temelinde burjuvanın modernleşme yolunda diğer bir deyişle ilerleme ülküsü doğrultusunda sağladığı tüm gelişmelerin içinde değerlendirilmelidir.

Bu bağlamda Osmanlı Batıyla aynı tarihsel koşulları yaşamamıştır. Her toplumun kendi tarihsel koşulları vardır ve bu tarihsellik içinde her toplumun kendine özgü bir yapısı oluşmaktadır. Osmanlı toplumu Batılı toplumlardan farklı, kendine özgü bir yapıya sahiptir. Tarihsel süreç içinde farklı coğrafya ve kültürlerde ortaya çıkmış toplumları aynı koşullarda ve birbirlerinin benzeri olarak değerlendirmek doğru bir yaklaşım değildir. Toplumlar zaman içerisinde gelişirler ve kendilerine has özelliklere sahip olurlar. Batı, kendine özgü feodal yapısı içinden burjuva sınıfını çıkarmıştır ve kişisel mülkiyet hakkına ulaşabilmek için belirli aşamaları gerçekleştirmiştir. Batı'nın iç dinamikleri sonucunda ortaya çıkan özel mülkiyet ve sınıfsal yapısının sonucunda, batılı insan Aydınlanma sonrası ilerleme ülküsü doğrultusunda sanayileşmeyi yaşamıştır. Matbaa bu gelişmelerin içinde değerlendirilmelidir. Osmanlı'nın matbaayı kısa süreli amaçları gerçekleştirmek için bütün bu gelişmeleri yaşamadan alması ve derine inmeden yüzeysel düşünmesi aslında sadece halkın değil Osmanlı bürokrasisinin de matbaa teknolojisine hazır olmadığını göstermektedir. Batı 400 yıllık kitap kültüründen sonra gazete kültürüne geçmiştir. Osmanlı ise 400 yıllık bir kitap kültürü yaşamadan doğrudan gazeteyle tanışmıştır. Batılı'nın gazete okurken arkasında belirli bir zihinsel ve düşünsel gelişim süreci varken, Osmanlı'da bu sürecin eksikliği gazete kültürünü kitap kültürüne baskın kılmıştır. Osmanlı yöneticileri matbaayla ilgili arkasındaki gelişmelerden kopuk, yüzeysel ve sadece günü kurtarmaya yönelik bir yaklaşımla hareket etmişlerdir. Matbaa-i Amire Müdürü İsmail Hamit Bey'in yurtdışına kâğıt temini için gönderilmesi ve aynı zamanda askeri teçhizat, karyola, mücellithane ve kuyumculuk şubesi için uzman ve malzeme aramasının istenmesi, yöneticilerin matbaayı sadece bir "lojistik sorun çözücü" olarak gördüğünü ve parçalı, kısa vadeli ihtiyaçlar için kullandığını açıkça desteklemektedir (Doğan ve diğerleri, 2020: 309). Avrupa'da matbaa, kitap ve sonrasında gazete kültürü kendi tarihselliği içinde ortaya çıkan yapının sonucudur. Osmanlı'nın yaşamadığı 400 yıllık sürecin sonucunda Batı'da ortaya çıkan dönüşüm şu şekilde özetlenebilir.

Matbaa sonrası kitapların çoğaltılması diğer bir deyişle yazılı kültürün yayılması batılı insanı zihinsel ve düşünsel değişime uğramıştır. Yazılı kültürün etkisi az sayıdaki belirli bir zümrede görülürken, bu etki matbaayla halkın tüm kesimlerine yayılmıştır. Bu bağlamda matbaa tek başına bir devrim değildir. Matbaa yapılmış ya da yapılacak devrim ya da devrimlerin yayılmasına ve etkisini güçlendirmesine yaramıştır. Sözlü kültürden yazılı kültüre geçiş tam anlamıyla gerçekleşmiştir. Yazılı kültürün sonucunda metinler bilgiyi düzenleyerek işlemiş ve kontrol etmiştir. Düşünce, çizgisel bir yapıya çekilince zihnin yükü azalmıştır çünkü hatırlama işlevi yazıya geçmiştir. Zihin böylece kendini farklı alanlarda gerçekleştirebilme olanağı yakalamıştır. Bilgi ve yaşantı arasındaki mesafe yazıyla üretilebilen ayrıntılı çözümlemeli kategorilerle aşılmıştır (Ong, 2014: 59). Yazı, insanı kendine ait yaşantısından alarak eylemin bağlamından koptuğu soyut bir ortama bırakmıştır. Yazı modern dünyaya ait özel hayat anlayışının gelişmesini sağlamıştır. Sessiz okuma batılı insanın kendine dönmesini, kendi iç sesine kulak vermesini sağlamıştır. Matbaa bu sonuçları toplumun tabanına yayması açısından önemlidir. Matbaa sayesinde sonraki kuşaklar düşünsel çalışmalarını kendilerinden önceki kuşakların çalışmaları üzerine kurmaya başlamışlardır. Matbaa ve basılan kitaplar bilgiye daha geniş kitleleri erişilebilir kılmıştır ve aynı konu üzerine farklı düşünceleri ihtiva eden kitapların basılmasını sağlayarak eleştirel düşünceyi ortaya çıkarmıştır.

4. Geleneksel Osmanlı'nın Kapitalist Batı'dan Farklılığı Üzerine

Matbaanın Batıda gerçekleştirdiği dolaylı ve doğrudan etkiler, batının kendi yapısı içinde değerlendirilmelidir. Batı kendine özgü tarihselliği içinde toplumsal, kültürel, ekonomik ve politik olarak dönüşürken, matbaa bu alanlar arasındaki etkileşimde ve dönüşümlerde, bazı durumlarda tek başına doğrudan, bazı durumlarda diğer etkenlerle beraber dolaylı olarak hızlandırıcı, yoğunlaştırıcı ve yayıcı bir işlev görmüştür. Matbaanın batıdaki işlevi, Batının kendine özgü koşullarında değerlendirilmelidir. Matbaanın Osmanlı'daki işlevi ise Osmanlı'nın yapısal olarak Batıdan farklı olması nedeniyle Batıdaki etkisinden uzaktır. Öncelikle Osmanlı matbaayı batıdan çok sonra almıştır. Bu geçen sürede batı insanı zihinsel ve düşünsel olarak dönüşmüştür. Bu dönüşümde burjuva temelli kapitalist ekonomi anlayışı sürükleyici etkindir. Bu anlayış doğrultusunda Batı, Rönesans ve Reform süreçlerini ve bilimsel devrimini gerçekleştirmiş ve Aydınlanmayı yaşamıştır. Sanayi devrimini yapmıştır. Osmanlı bu süreçleri yaşamamıştır. Bu bağlamda matbaanın da gelişimi ve işlevi farklı olmuştur.

Osmanlı toplumunun kendine özgü koşulları vardır ve düşünsel ve kültürel olarak Batı toplumundan farklıdır. Osmanlı toplumu Batının şablonları ve şemalarıyla açıklanamaz çünkü Batı, kendi tarihselliği içinde Osmanlı toplumunun ortaya çıktığı ve geliştiği koşullardan farklı olarak gelişmiştir (Tahir, 1992c: 152). Batı tarafından sunulan şema, şablon ve modeller temelinde Osmanlı'nın incelenmesi, Batı'nın sömürgeci oyununa katılmak olur (Tahir, 1992b: 364).

Osmanlı tarihsel gelişimi Marx'ın beş aşamalı bir toplumsal gelişim modeli kullanılarak, burjuva temelli kapitalist ekonomik sistemi temel alınarak açıklanamaz. Farklı coğrafya ve kültürlerde ortaya çıkmış Osmanlı ve Batı toplumu aynı koşullarda ve birbirlerinin benzeri olarak değerlendirmek Osmanlı'da önemli çelişkilere ve karmaşıklıklara neden olmuştur. Alınan yeniliklerin yüzeysel kalmasının ve sonuca ulaşamamasının en temel nedeni tarihselliğin göz ardı edilerek yapılan bu tür yanlış değerlendirmelerdir. Her iki toplumunda evrimsel gelişimi dikkate alınmalı ve farklılıklar tespit edilerek Osmanlı için uygun açıklamalar geliştirilmelidir (Sarıkoca, 2004: 35, Yıldırım, 2019: 39).

Osmanlı'da sistemi yeniden üreten burjuvanın olmaması, iktidarla ilgili bilinçli bir seçimdir. Osmanlı'da devlet merkez konumunda her şeydir ve sınıfsal bir yapı görülmez. Osmanlı'da zenginliğin göstergesi olan toprak mülkiyeti batıdaki gibi bir burjuva sınıfı oluşmaması için kişisel mülkiyete dönüşmemiştir ve devletin karşısında başka bir kontrol gücü oluşmamıştır. Osmanlı toplumu batı toplumunun geçirdiği kölelik ve feodalizm gibi aşamaları ve bu değişimlerin çelişkilerini yaşamadığı için Batılı toplumlara göre farklı bir yapıya sahiptir. Batı, kişisel mülkiyet hakkına ulaşabilmek için belirli aşamaları gerçekleştirmiştir ve çelişkiler yaşamıştır, bu aşama ve çelişkilerin sonunda kendine özgü feodal yapısı içinden burjuva sınıfı

çıkarmıştır. 11. yüzyıldan sonra Batının yaşadığı dönüşümler; Rönesans, Reform, Bilimsel devrim, Aydınlanma ve sanayileşmenin yanı sıra Haçlı seferleri ve Coğrafi keşifler burjuva tarihi olarak okunabilir. Mülkiyet anlayışının burjuva sınıfını var etmesi, iki toplum yapısı arasındaki farklılıkları üreten ana belirleyicidir çünkü feodal beylere karşı mülkiyet hakkını elde ederek burjuvanın kendini üretmesi ve sanayi devriminin gerçekleşmesi, işçi sınıfının doğuşu batının tarihselliğinin içinde yapısal özelliklerinin sonucudur diğer bir deyişle aynı kökten beslenirler.

Mülkiyet; sınıfsal ilişkileri ve egemen sınıf olan burjuvayı oluşturur bu bağlamda devlet sınıfsal ilişkilerin bir sonucu olarak burjuva devletidir. Batı'da devlet egemen sınıfın baskı aracıdır mülkiyet hakkı sayesinde üretim araçlarına sahip olan burjuva, devlet aygıtını kendi çıkarları doğrultusunda kullanır ve devlet halkı sömürmenin aracına dönüşür. Osmanlı devleti toplumsalın üreticisi ve koruyucusudur. Kerim devlet, halkın yaşamını devam ettirmesi için gerekli olan her şeyin karşılanmasından devletin sorumlu olmasıdır (Tahir, 1992a: 165). Ekonomik, siyasal ya da kültürel tüm dönüşümler Batı'nın tam tersi olarak devletten gelmiştir (Tahir, 1992b: 342). Bu bağlamda her iki yapıda da toplumsal, kültürel, ekonomik ve politik koşullar kendine özgüdür. Matbaanın gelişimi de bu koşullar doğrultusunda analiz edilmelidir.

5. Sonuç

Osmanlı'daki matbaanın gelişimi/etkisizliği Batı'nın şablonlarıyla geri kalmışlık olarak nitelendirilemez. Her toplumun kendi tarihselliğinin sonucu olarak kendine özgü yapısal özellikleri vardır. Osmanlı ve Batı farklı tarihsel koşulların sonucunda farklı yapılara sahiplerdir. Matbaa batı ve Osmanlı toplumlarında gelişimi ve etkisi açısından kendi koşullarında değerlendirilmelidir. Batının şema, şablon ve modelleri üzerinden batının merkezde olduğu bir yaklaşımla değerlendirme yapılması, Osmanlı hakkında yapılacak çalışmaları tartışmalı kılacaktır. Osmanlı'da tıpkı batının yaptığı gibi kendi tarihsel koşullarında ve kendine özgü yapısı içinde değerlendirilmelidir.

Batı'da sanayileşme sonrası burjuvanın önderlik ettiği kapitalist ekonomi anlayışı doğrultusunda matbaanın gerçekleştirilen dönüşümlerde doğrudan ya da dolaylı etkisi görülmektedir. Ancak bu etkinin sonuçları zamanla gerçekleşmiştir. Matbaa başlangıçta etkisini doğrudan hemen göstermekle birlikte sonuçlarının somutlaşması ve diğer alanları da dolaylı etkilemesi uzun zaman gerektirmiştir. Matbaanın etkileri sadece matbaanın kendi başına ürettiği bir etki değildir, sistem içindeki dönüşümlerle karşılıklı etkileşim içinde hızlandıran, yoğunlaştıran ve yayan bir etkiye sahiptir. Matbaanın etkisi Reform, Rönesans, Bilimsel devrim, Aydınlanma ya da Sanayi devrimiyle birlikte ve bütünsel olarak düşünülmelidir. Böylece Batılı insanın zihinsel ve düşünsel dönüşümü ve matbaayla olan ilişkisi daha anlaşılabilir olacaktır. Matbaanın batı tarihinde önemli ve başarılı bir yer edinmesi kendi tarihselliği içinde anlamlıdır. Ancak Osmanlı tarihinde matbaa yeteri kadar önemsenmemiştir ve başarılı olmamıştır. Osmanlı'da matbaanın Batıda görülen gelişimi ve etkileri görülmemiştir. Osmanlı'nın kendine özgü yapısında devlet merkezde olmuş, burjuva sınıfı ise ortaya çıkmamıştır. Toprak mülkiyeti batıdaki gibi bir burjuva sınıfı oluşmaması için kişisel mülkiyete dönüşmemiştir. Batı, kendi tarihselliğinde kişisel mülkiyet hakkına ulaşabilmek için belirli aşamaları gerçekleştirmiştir ve çelişkiler yaşamıştır ve kendine özgü feodal yapısı içinden burjuva sınıfı çıkarmıştır. Mülkiyet anlayışının burjuva sınıfını var etmesi ve burjuvanın sistemi yeniden üretene ve düzenleyici olması iki toplum arasındaki farklılığın temel unsurudur. Kendi iktidarını tehdit edebilecek burjuva sınıfının oluşmasına izin vermeyen Osmanlı'da, batının tam tersi şekilde, devletin kendisi ekonomik, siyasal ya da kültürel tüm dönüşümleri gerçekleştirmiştir. Batı'da matbaa batılı insanın kendini anlamlandırdığı sistemin yeniden üretiminde etkin bir rol oynamıştır. Sanayileşme sonrası kapitalist ekonomi anlayışta sistemi yeniden üretecek insanın zihinsel ve düşünsel dönüşümünde matbaa hızlandırıcı ve içselleştirici bir rol oynamıştır. Osmanlı'da ise geleneksel sistem matbaanın etkilerine diğer bir deyişle sistemi yeniden üretecek insanın üretilmesine ihtiyaç duymamıştır çünkü devlet toplumsalın, ekonominin, kültürel ve politikanın üreticisi olarak her şeydir. Diğer bir deyişle devlet kerimdir. Bu bağlamda Osmanlı yöneticilerinin matbaayı geç almaları, matbaanın Müteferrika sonrası batıda görülen başlangıçtaki etkisinin görülmemesi, halkın okuma yazma bilmemesi diğer bir deyişle her iki toplum arasındaki eğitim farkı, sözlü

kültür ve yazılı kültürün etkilerindeki değişkenlikler gibi sonuçlar toplumların kendi tarihsellikleri içinde değerlendirilmelidir.

Kaynakça

- Atasoy, F. O. (2010). Noktalama işaretlerinin tarihi. *Turkish Studies- International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, Volume 5/2, 823-861. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1345>
- Ayan, M. (2007). *Sosyolojik açıdan özgün baskı resim Sanatının bugünkü durumu ile ilgili profesyonel sanatçıların görüşlerinin incelenmesi* (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Baysal, J. (1968). *Müteferrika'dan birinci meşrutiyete kadar Osmanlı Türklerinin bastıkları kitaplar*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi.
- Bingöl, M. ve Taşpınar, Ş. E. (2014). Sanatın dönüştürme biçimleri üzerine bir inceleme. *Uluslararası Sanat ve Tasarım Kongresi Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi*, 58-65.
- Briggs, A., Burke, P. (2011). *Medyanın toplumsal tarihi: Gutenberg'ten internet'e*. (Ü.H. Yolsal, E. Uzun, Çev.). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Conner, C. D. (2013). *Halkın bilim tarihi* (3. Baskı). (Z. Ç. Kanburoğlu, Çev.). Ankara: TÜBİTAK.
- Doğan, A., Çetin, S., & Patoğlu, E. B. (2020). Birinci dünya savaşı yıllarında Osmanlı'da bir kıtlık türü: Kâğıtsızlık, kâğıtsızlığın etkileri ve matbaa-i amire müdürü İsmail Hamit Bey'in faaliyetleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (50). 303-323.
- Eisenstein, E.L. (2025). *Erken modern Avrupa'da matbaa devrimi*. (H. Çalışkan, Çev.). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Ersoy, O. (1959). *Türkiye'ye matbaanın girişi ve ilk basılan eserler*. Ankara: Güven Basımevi.
- Ertuğ, H., R. (1970). *Basın ve yayın hareketleri tarihi*. İstanbul: Yenilik Basımevi.
- Febvre, L. ve Martin, H. J. (2000). *Kitabın doğuşu*. G. Batuş, Çev.). İstanbul: Avcıol Basım Yayın.
- Fıncı, M. (2013). Dijital çağda geleneksel baskı resim ve teknikler arası geçiş (Melezleşme). *Anadolu Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, 4.4, 127-135.
- Fischer, S., R. (2004). *A history of reading*. London: Reaktion Books.
- Galanti, A. (1947). *Türkler ve Yahudiler*. İstanbul: Tan Matbaası.
- Güngör, N. (2016). *İletişim, kuramlar ve yaklaşımlar*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- İskender, H. (2014). Matbaanın icadından sonra Avrupa'da okuma kültürünün değişimi. *Turkish Studies*, 9(8), 551-567.
- İskit, S. (1939). *Türkiye'de matbaa rejimleri*. İstanbul: Matbaa Umum Müdürlüğü.
- Kabacalı, A. (2000). *Başlangıçtan günümüze Türkiye'de basın ve yayın*, İstanbul: Literatür Yayınları.
- Koloğlu, O. (1987). *Basımevi ve basının gecikme sebepleri ve sonuçları*. İstanbul: İstanbul Gazeteciler Cemiyeti.
- Koloğlu, O. (2023). *Osmanlı'dan 21. yüzyıla basın tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınevi.
- Labarre, A. (2012). *Kitabın tarihi* (I. Ergüden, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Nuhoğlu, H. (1999). Müteferrika matbaası ve bazı mülâhazalar. *Yeni Türkiye Dergisi*, 7, 221-229.
- Ong, W., J. (2014). *Sözlü ve yazılı kültür: Sözü'nün teknolojileşmesi*. (S.P. Banon, Çev.). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Oral, F., S. (1967). *Türk Basın Tarihi- Osmanlı imparatorluğu Dönemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Pektaş, N. (2015). The begining of printing in the Ottoman capital: Book production and circulation in early modern İstanbul. *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi*, 16(2), 3-32.
- Sabev, O. (2024). *İbrahim Müteferrika ya da ilk Osmanlı matbaa serüveni*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Sarıkoca, E. (2004). *Kemal Tahir ve toplum yapıları. Biyografya 4: Kemal Tahir* (iç). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Tahir, K. (1992a). *Notlar/Batılılaşma*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Tahir, K. (1992b). *Notlar/Osmanlılık/Bizans*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Tahir, K. (1992c). *Çöküntü*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Toderini, G. (1990). *İbrahim Müteferrika matbaası ve Türk matbaacılığı*. (R. Kunt, Çev.). İstanbul: Rado
- Ulusoy, B. (2021). *Osmanlı'da muhalif basının doğuşu 1828-1878*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Yalman, A., E. (2020). *Modern Türkiye'nin gelişim sürecinde basın 1831-1913*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yıldırım, Y. (2019). *Kemal Tahir ve Osmanlılık*. İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Yurdaydın, H., G. (1997). Düşünce ve bilim tarihi (1699-1839). *Türkiye tarihi 3-Osmanlı devleti: 1600-1908* (s. 275-344) içinde. Cem Yayınevi.